

ՀԱՅԵՐԸ ՉԵՆՈՍԼՈՎԱԿԻԱՅՈՒՄ

1900-1940ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ

artsvi@yahoo.com

Արեւելեան Եւրոպայի երկրների եւ ժողովուրդների հետ հայ ժողովրդի պատմամշակութային առնչութիւններն ամէնից սակաւը եղել են չեխերի եւ սլովակների հետ: Այդ առնչութիւնները մինչ օրս մեծ մասամբ դրեթէ անծանօթ են մնում նոյնիսկ պատմաբաններին¹:

Հայ ժողովրդի գաւակները, տարբեր հարիւրամեակների ընթացքում, հաստատուելով եւ փոքր ու մեծ համայնքներ կազմելով Արեւելեան Եւրոպայի դրեթէ բոլոր երկրներում՝ Լեհաստան, Ռումինիա, Հունգարիա, Բուլղարիա, որոշ չափով՝ Հարաւայաւիա, դրեթէ չեն եղել Չեխոսլովակիայում², ուստի եւ մինչեւ Ի. դարը չեխերի եւ սլովակների հետ առնչութիւնները եղել են խիստ սակաւ եւ շատ պատահական: Միջնադարին վերաբերող հայ-չեխական նախնական մի քանի կապերին անդրադառնալը դուրս է մեր նպատակից: Այդ հատուկենա, դրուագային առնչութիւններին անդրադարձել են առնուազն երկու չեխ հետազօտող, որոնցից արեւելագէտ Իրժի Բիչկայի «Հայերն ու հայկական մշակոյթը Չեխիայում եւ Սլովակիայում» չեխերէն աշխատութիւնը ցայժմ մնում է անտիպ³:

1900-1910ԱԿԱՆՆԵՐ

Մինչեւ 1920ականները հայերը եւ չեխերը շատ քիչ են իմացել միմեանց մասին: Այս երեւոյթի առաջին պատճառն այն է, որ քաղաքական տեսակէտից հայերը ոչ մի կապ չեն ունեցել Չեխոսլովակիայի հետ, եւ ապա՝ այդ երկրում չի եղել կազմակերպուած հայազաղութ: Սակայն հայ հասարակութիւնը մամուլի միջոցով պարբերաբար տեղեկացել է Արեւելեան Եւրոպայի տարբեր ժողովուրդների, նաեւ չեխերի մասին: Հայ ականաւոր հրապարակախօս Աբգար Յովհաննիսեանը 1877-1897ին Թիֆլիսի Փորձ եւ Արձագանք պարբերականներում բազմիցս տեղ է տուել Չեխոսլովակիայի պատմութեանն առնչուող նիւթերի, որոնցում նրա ուշադրութիւնը դրաւել են մասնաւորապէս չեխ ժողովրդի դարաւոր պայքարի դրուագներն օտար նուաճողերի դէմ, եւ՝ ազգային լեզուին քաղաքացիական իրաւունքներ տալու ջանքերը: Չեխական նիւթերի հրապարակումը հետապնդել է մէկ նպատակ՝ օսմանեան բռնապետութեան մէջ դանդաղ հայ ժողովրդին ցոյց տալ միասնական պայքարի ճանապարհը, որով ընթացել եւ յետագայում արդիւնքների է հասել չեխ ժողովուրդը⁴:

Երկիրը մինչև անկախութիւն ձեռք բերելը (1918) հայերին ծանօթ է եղել Բոհեմիա անունով, յետագայում շրջանառութեան մէջ մտաւ հիմնականում Չեխո-Սլովակիա ձեւը: Հայ մամուլում հանդիպում են նաեւ Չեխաստան, Չեխստան, Չեխոսլավիա եւ Չեքոսլովակիա ձեւերը: Չեխոսլովակների անուանումն էլ երբեմն հանդիպում է չեչ-սլովաք⁶ կամ չեխ սլաւ⁶ ձեւերով:

Չեխոսլովակիայում հաստատուած առաջին հայը հաւանաբար եղել է խորրեբրդցի Պապիկ Գալիկեանը: 1880ականներին, հայ կնոջ մահից յետոյ նա Պրահա է տեղափոխուել հորանդա-յունական ծագումով կոմս Հայնրիխ Փոն Քուդենհով-Կալերգիի հետ, որը եղել է Աւստրո-Հունգարիայի դեսպան Աթէնքում եւ Պոլսում: Շահելով կոմսի վստահութիւնը՝ Գալիկեանը դարձել է նրա քարտուղարը: Երբ 1892ին կոմս Քուդենհով-Կալերգին որպէս դեսպան մեկնել է Ճապոնիա՝ Գալիկեանն ընկերակցել է նրան: Վերադառնալով Չեխիա իրենց ճապոնուհի կանանց հետ միասին⁷, նրանք հաստատուել են Ռէօնսբերգ քաղաքում, որտեղ Գալիկեանը դարձել է կոմսի կալուածների կառավարիչը: Նա Քուդենհով-Կալերգիին ընկերակցել է բազմաթիւ երկրներ, մինչև՝ Արգենտինա: 1906ին կոմսի վաղաժամ մահից յետոյ Գալիկեանն է մեծացրել նրա եօթ զաւակներին: Նրանցից աւստրիացի քաղաքագէտ, փիլիսոփայ Ռիխարդ Փոն Քուդենհով-Կալերգին (1894-1972) յետագայում դարձել է Եւրոպական Միութեան հիմնադիրներից, եւ իր յուշագրքում նշել է, որ մի հայ, այսինքն՝ Գալիկեանն, է եղել իր խնամակալը: Գալիկեանը տարիների ընթացքում հաւաքել է ճապոնական եւ չինական արուեստի գործեր, հայկական եւ օսմանեան գորգեր, որոնք այժմ պահւում են Բոնոյի Շրեքէկ դղեակում⁸:

Գալիկեանի որդին է չեխ-հայկական պատմամշակութային կապերի իւրաքանչեւ կամուրջ հանդիսացած լեզուաբան, հայագէտ, գերմանագէտ եւ արեւելագէտ Նշան Մարտիրոսեանը (1894-1966)⁹: Նրա մանկութիւնն անցել է Ռէօնսբերգում, ստացել է գերմանական կրթութիւն, ուսանել Պրահայի Կարլովի Համալսարանում: Եղել է համալսարանի երբեմնի ռեկտոր, արեւելագէտ, խեթաբանութեան հիմնադիր պրոֆեսոր Բեդրժիխ Հրոզնիի¹⁰ (1879-1952) ուսանողը եւ յետագայում հիմնել է Պրահայի Համալսարանի Հայագիտական Բաժինը¹¹: 1924ին մասնակցել է Հրոզնիի խեթագիտական արշաւանքին եւ այդ առթիւ պոլսահայ մամուլում հրատարակել յօդուածաշար՝ «Հեթիդահայ» ծածկանունամբ¹²: Այցելելով Պոլիս՝ տեղեկացել է, որ իր բոլոր ազգականները սպանուել են: Պոլսում էլ Դուրեան Պատրիարքի խորհրդով սկսել է խեթերէն սովորել: Մարտիրոսեանը հեղինակ է հայերէն, չեխերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն լեզուաբանական ու բանասիրական այլ բնոյթի աշխատութիւնների («Հայերէնի Առնչութիւնները խեթերէնի հետ», «Պարբերդի Շրջանները»), գերմաներէն եւ չեխերէն է թարգմանել հայ հեղինակների

(Դուրեան, Մեծարենց, Վարուժան, Չարենց, Արագի)¹³, հայերէն՝ չեխ հեղինակներ¹⁴, ինչպէս նաեւ՝ Գիլգամէշ հնագոյն դիւցազնավէպն արձակ թարգմանութեամբ (լոյս է տեսել Երեւանում, 1963ին): Աշխատակցել է նաեւ Հայաստանի գիտական մամուլին, մասնաւորապէս՝ Պատմաքանասիրական Հանդէսին¹⁵:

ԺԹ. դարի վերջից հատուկեփես հայ անձինք այցելել են Չեխովովակիա՝ որպէս գրասարքի կամ բուժուել են նրա առողջարաններում¹⁶: Իսկ Ի. դարի սկզբին Չեխիայում յայտնուել են նաեւ առաջին հայ ուսանողները: Չեխ հռչակաւոր ջութակահար Օտակար Շելչիկը (1852-1934) ունեցել է հայ ուսանողներ, եղել հայ եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժշտութեան ու կոմիտաս Վարդապետի մեծ երկրպագու¹⁷: Նրան աշակերտել է հայ ջութակահար Դաւիթ Դաւթեանը (1880-1911)¹⁸: Դաւթեանն աշակերտել է նաեւ մէկ այլ չեխ երաժշտի՝ ջութակահար եւ երգահան Եան Կուրեյիկին (1880-1940): Դաւթեանը մի քանի անգամ ելոյթներ է ունեցել Պրահայում: Աւետիք Իսահակեանի վկայութեամբ, «նրան ամենից շատ սիրում էին արտասահմանում. օրինակի համար՝ երաժշտական Պրագայում»¹⁹: Ի դէպ, Իսահակեանը 1923ին Վենետիկում ունկնդրել է վերոյիշեալ Եան Կուրեյիկի համերգը, այդ մասին յիշել «Լենինի Մահուան Տպաւորութիւնը» գրուածքում:

Շելչիկի մօտ, Պրահայում, կատարելագործուել է նաեւ ջութակահար Հայկ Կիւտէնեանը (1886-1972), որը նաեւ երաժշտական յօրինում է ուսանել չեխ մանկավարժ Վիտեզսլաւ Նովակի (1870-1949) մօտ²⁰: Ի թիւս եւրոպական տարրեր քաղաքների, Կիւտէնեանը մենահամերգերով հանդէս է եկել նաեւ Պրահայում:

Յայտնի է Պրահայում ուսանած եւս մէկ հայ ջութակահարի անուն. 1905ին թիֆլիսահայ մամուլում տեղ է գտել մի ազդ. «Ջութակահար (դիրիճօր sic) Պրագի երաժշտական ճեմարանը աւարտած՝ տալիս է դասեր ջութակի վրայ... հարցնել Պետրոս Տէր-Աստուածատրեանին»²¹:

1904ին պոլսահայ մարգիկ, ՀՅԴ գործիչ Գրիգոր Մերջանովը (Մերջանեան) բուլղարական մարմնամարզական ակումբի կազմում մասնակցել է Պրահայում տեղի ունեցած միջազգային մարմնամարզական հանդէսին²²:

Առաջին հայերը Պրահայում եւ Չեխովովակիայի տարրեր քաղաքներում մշտական բնակութիւն են հաստատել 1910ականներին: Նրանցից Արթին Արսլանեանին է պատկանել Պրահայի առաջին գորգագործական հաստատութիւնը, որը գտնուել է քաղաքի մեծագոյն պողոտայի վրայ, մի առաջնակարգ հիւրանոցի շէնքում²³: Մէկ այլ հայ՝ վանեցի Տիգրան Սահակեանը, հաւանաբար 1910ականներին, Վլատաւայի ափին կառուցել է մեծ եւ շքեղ մենատուն, թերեւս ժամանակին ամենաշքեղը Պրահայում: Յետագայում վաճառել է այն եւ մօր ու հունգարուհի կնոջ հետ տեղափոխուել Գերմանիա՝ Հիւսիսային ծովի ափ, որտեղ կառուցել է

նմանատիպ մի առանձնատուն²⁴ : Հայերը զբաղուել են նաեւ աղիքի, ձիթապտղի, ձիթախլղի, արեւելեան քաղցրեղէնի (հրուշակ) առեւտրով, իսկ մի հայ Պրահայում զբաղուել է պանրագործութեամբ²⁵ :

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին տակաւին անկախութիւն ձեռք չբերած Զեխոսլովակիայի տարածքում յայտնուել են հայ ռազմիկներ եւ ռազմագերիներ : Նրանց մէջ է եղել նաեւ երգիչ եւ թարգմանիչ Վահան Տէր-Առաքելեանը, որը սովորել է չեխերէն եւ որոշ տեղեկութիւնների համաձայն, անձամբ ծանօթացել է նշանաւոր չեխ գրող Եարոսլաւ Հաշէկի (1883-1923) հետ : Յետագայում նա չեխերէն բնագրից հայերէն է թարգմանել *Քաջարի Զինուոր Շվէյկի Արկածները*՝ հանրահռչակ վէպը :

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի եւ մասնաւորապէս Մեծ Եղեռնի հետեւանքով Զեխիայում հաստատուել են սակաւաթիւ հայ գաղթականներ՝ հիմնականում կեսարացիներ, եոզլաթցիներ եւ վանեցիներ : Փոքրաթիւ հայ գաղթականներ էլ Զեխոսլովակիա են եկել որպէս ռուսական վտարանդիներ՝ 1917ի բուլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ²⁶ : Նրանց ազգային պատկանելիութիւնը յաճախ չի նշուել : Ինչպէս գրել է Զեխոսլովակիայի ռուսական համայնքի ռուսումնասիրող Ելենա Սերապիոնովան. «Ամենից դժուարը ռուսական տարագիրների ազգային կազմը որոշելն է, որի մասին տուեալները գրեթէ ամբողջովին բացակայում են : «Ռուս» բառի ներքոյ յաճախ հասկացում էին բոլոր ռուսաստանցիները՝ անկախ ազգային պատկանելիութիւնից՝ ռուսները, հրեաները, բելառուսները, վրացիները, կալմիկները եւ այլք : Որոշ դէպքերում առանձին նշուել են հայերը»²⁷ : Սերապիոնովան նաեւ նշել է, որ 1929ին Զեխոսլովակիայի Ներքին Գործերի Նախարարութիւնը յատուկ յայտարարել է, որ նկատի կ'առնի միջազգային համաձայնագրերի սկզբունքները միայն այն անձանց հանդէպ, ովքեր ունեցել են վաւերական ռուսական կամ թուրքական (հայերի համար) հպատակութիւն եւ կորցրել են այն մինչեւ 1923 թուականի Յունուարի 1ը²⁸ :

Նոր Զեխոսլովակիոյ Դաշնութեան մայրաքաղաքի հայ համայնքը, վերոյիշեալ Տիգրան Սահակեանի ղեկավարութեամբ, 1919ից սկսել է առաջին քայլերը կատարել համայնքային միջոցառումների ուղղութեամբ : 1919 Օգոստոսի 15ը Պրահայում յայտարարուել է Հայկական Օր, կատարուել է հանգանակութիւն՝ ի նպաստ հայ որբերի, որի ընթացքում հաւաքուել է 3000 կրօն : Այդ գումարով գնել են կօշկեղէն եւ ուղարկել պատերազմի մասնակից հայ զինուորայիններին, ինչպէս եւ որբերին : Համայնքի Զանգերի շնորհիւ չեխական իշխանութիւնները հայ ռազմագերիներին առանձնացրել են ռուս գերիներից եւ 1920ին մօտ 100 հայ զինուորականների ուղարկել են Հայաստան²⁹ : Նոյն թուականին Պրահայից Վիեննա՝ հայ գաղթականների օգնութեան հիմնադրամին 47,000 չեխական կրօն են փոխանցել, ինչպէս հաղորդել է Յիւրիլիսի Ար-

մենի՜ն պարբերականը³⁰։ 1920ի տուեալով՝ Պրահայում բնակուել են 10-15 հայեր, բոլորն էլ՝ արեւմտահայեր եւ առեւտրականներ։ 1920ի Օգոստոսին կազմուել է Հայկական Բարեգործական Ընկերութեան Պրահայի մասնաճիւղը, որը գործել է ընդամէնը մէկ տարի՝ նիւթական եւ բարոյական օգնութիւն ցուցաբերելով Զեխիայում յայտնուող հայերին։

Այդ ձեռնարկում գործօն մասնակցութիւն է ունեցել երիտասարդ Յակոբ Պարիկեանը։ Պրահաբնակ հայերը հայանպաստ գերմաներէն հրատարակութիւններ են ուղարկել Զեխսլովակիայի Հանրապետութեան նախագահ Տոմաշ Գարրիգ Մասարիկին (1850-1937), իսկ վերջինս 1000 չեխական կրօն է նուիրել Բարեգործական Ընկերութեանը³¹։ Արդէն այս թուականին Պրահայի հայերը ծրագրել են հիմնել չեխ-հայկական ընկերութիւն, քանի որ «Հայանպաստ սրանչելի հող կայ հոն»՝ նշել է այդ ծրագրի նախաձեռնողներից մէկը³²։ Դա ճշմարիտ էր, քանի որ Հայոց Ցեղասպանութիւնը «պատերազմի ամենամոլեգին եւ ամենափափուկ միջոցներին» արձագանգ է գտել չեխական մամուլում։ Որոշ չեխոսլովակ մտաւորականներ իրենց կարեկցանքն ու վրդովմունքն են արտայայտել հայկական կոտորածների առիթով, հետաքրքրուել Հայ Դատով։ Նրանց շարքին են եղել Պրահայի Համալսարանի դասախօսներ, արեւելագէտ պրոֆեսորներ Կարոլոսը, Ռ. Դուորժակը, Ֆիլէրը, նախաբարապետ Դուսարը եւ քարտուղար, պրոֆեսոր Պրոխասկան, *Ռեպուբլիկա* թերթի խմբագիր պրոֆեսոր Բլեհան եւ Բեդիրէկը³³։ Սակայն իր հայանպաստ գործունէութեամբ առանձնացել է Կարէլ Հանսան (1890-1951)։ 1918ի գինադադարից յետոյ 28ամեայ այս չեխը, որ ծառայել էր Միջազգետքում տեղակայուած գերմանական բանակում, յայտնուելով Հայէպում՝ մատնուել է ծայրայեղ թշուառութեան։ Ցեղացի մի հայ, ըմբռնելով նրա կացութիւնը, ութ ամիս շարունակ իր յարկի ներքոյ պատսպարել եւ հիւրասիրել է չեխ երիտասարդին։ Հանսան մինչեւ 1922 անձամբ օգնութիւն է ցոյց տուել սիրիական անապատները քշուած հայ գաղթականներին։ Հայրենիք վերադառնալով՝ նա նուիրուել է հայանպաստ գործունէութեան, հանդէս եկել հայերին նուիրուած դասախօսութիւններով։ Նրան այդ գործի համար շնորհակալութեան եւ քաջաբերութեան նամակներ են գրել հայ ազգային գործիչներ Զէյմս Գրինֆիլդը³⁴ եւ Աւետիս Ահարոնեանը։ Նա Պրահայում սկսել է հայոց լեզուի դասեր վերցնել ուսանող Երուանդ Քոչեանից, որը նրան օգնել է իր գրելիք գրքի համար հայ աշխարհի նկարներ հայթայթելու գործում։ Վերջինս այսպէս է յիշել Հանսայի դասախօսութիւններից մէկը. «Օր մը ընկերներով լսելու գացինք Պ. Հանգայի (sic) դասախօսութիւնը, ժամերով յուզեց ու խանդավառեց ներկաները։ Մոզական լապտերով ցուցուց աղետի պատկերներ, բոլոր ներկաները տպաւորուեցան։ Թերթերը միաձայն գրեցին, մանաւանդ Նարոտնի Փոլիթիքան, ազգային ամենամեծ ու տարածուած թերթը, երկարատեմ գրեց այս մասին։ ...

Դասախօսութենէ վերջ ներկայացանք Պ. Հանգայի. որքան ուրախացաւ: Մեզ իր տունը թէյի հրաւիրեց: «Եկէք միշտ, տունը ձերն է»: Սեղանի վրայ ըսի. «Պերլին իր Լեփսիուսը³⁵ ունի, Հոռմ Լուծաթթին³⁶, Փարիզ՝ Օկիստ Կովէնը³⁷, Ամերիկա՝ բազմաթիւ անձեր. երբ Փրակա եկայ՝ ոչ ոք գտայ հոս: Բայց դուք հոս էք: Ուրեմն միմակ չենք մենք»: «Ես հոս եմ, ձերը, պատասխանեց Պ. Հանգա, ու միշտ ձեզի հետ. տեսայ ու ճանչցայ ձեզ, ու նուիրուեցայ ձեզի: Քաղաքական նկատումներ չունիմ, այլ զուտ մարդասիրական եւ բարեգործական: Դուք խաբուած աշխարհէն, կը տուայտիք թշուառօրէն: Իմ նպատակս՝ բացարձակապէս ձեր ցեղին բեկորներուն օգնել է, ու բանալ որքանոց մը Լիբանանի մէջ»³⁸: Հանսան բանակցել է չեխական Կարմիր խաչի հետ՝ մի քանի միլիոն չեխական կրօնի դեղեր եւ պիտոյքներ ուղարկելու համար հայ գաղթականներին: Զյաջողելով այս ջանքերի մէջ՝ հիմնել է «Կարէլ Հանսա Հիմնադրամը»՝ հաւաքելով անհրաժեշտ օգնութիւն Լիբանանի եւ Սիրիայի հայ գաղթականների համար³⁹:

1923ին սեփական միջոցներով Հանսան հրատարակել է *Արեւելքի Սարսափները* գիրքը⁴⁰: Երեք բաժնից բաղկացած այդ գիրքը ներկայացնում է հայոց պատմութիւնը: Գրքի երկրորդ մասը նուիրուած է 1915ի Յեղասպանութեանը, որի շատ դրուագների ականատես է եղել Հանսան անձամբ, իսկ վերջին մասը վերաբերում է Մեծ Եղեռնից մազապուրծ հայութեան բեկորների կեանքին: Հատորն օժտուած է 60 լուսանկարներով: Գրքային հագուադիւտ նմուշ դարձած *Արեւելքի Սարսափները* վերահրատարակուել է 2005ին, Պրահայում՝ լրագրող Յակոբ Ասատրեանի առաջարկով: Կարէլ Հանսան Պրահայում հիմնադրել է նաեւ «Հայ Որբերին Օգնող Զեխոսլովակեան Միութիւն»ը, որի նպատակն է եղել հոգալ 50ի չափ հայ որբերի կրթութեան եւ ապրուստի հարցը: Այս կազմակերպութեան նախագահ, փոխնախագահ եւ դանձապետ են ընտրուել ճանաչուած չեխ անձնաւորութիւններ, իսկ վարչութեան անդամներն են եղել առեւտրական Ասլանեանցը (հաւանաբար՝ Արթին Ասլանեանը) եւ ուսանող Ստեփան Նաւասարդեանը: Համահիմնադիրներից են եղել վերոյիշեալ վաճառական Տիգրան Սահակեանը՝ տիկնոջ հետ, որոնք 1000 չեխական կրօն են նուիրել Միութեանը: Միութիւնը ծրագրել է հրատարակել հայերէն եւ չեխերէն *Արմենիա* թերթը, որի խմբագրակազմի անդամ են ընտրուել դոկտոր Պանոսէկը եւ ուսանող Ռուբէն Վարդանեանը (յետագայում յայտնի՝ Ռէն գրչանունով): Միութեանն անդամակցել է նաեւ ուսական բանակի նախկին սպայ չեխ Պարայը, որը Կովկասում որդեգրել է Ռաֆայէլ անունով մի հայի, բերել Պրահա եւ հոգացել նրա կրթութիւնը: 1925ին այս միութիւնը կազմակերպել է մի երեկոյթ, որին ներկայ են գտնուել չեխ նախարարներ եւ այլ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ իրենց ընտանիքներով: Ելոյթ է ունեցել չեխական մի նուազախումբ, իսկ հայ ուսանողները հանդէս են եկել երգով ու պարով⁴¹:

Թէ ովքեր էին այդ ուսանողները՝ մենք արդէն մանրամասն ներկայացրել ենք մեր «Պրահայի Հայ Ուսանողութիւնը (1920-1930-ական թուականներ)» աշխատութեան մէջ⁴²։ Միայն այստեղ յիշենք, որ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ նորաստեղծ Չեխոսլովակիան նախաձեռնել էր տարրեր երկրների երիտասարդների պետական կրթաթոշակով Պրահայի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում ուսանելու գործը։ Հայերը նոյնպէս օգտուել են այդ հնարաւորութիւնից, եւ ՀՅԴն Պրահա ուսանելու է ուղարկել տարրեր գաղթավայրերից յիսունից աւելի ուսանողների։ Ողջ 1920ականներին եւ 1930ականների սկզբին Պրահայի Հայ ուսանողները որոշակի համայնքային կեանք են ստեղծել, սակայն նրանց մեծ մասը այլեւայլ պատճառներով հեռացել է երկրից՝ հիմնականում կիսատ թողնելով ուսումը։

1930ԱԿԱՆՆԵՐ

Երկրում մնացած մի քանի Հայ ընտանիքները, ինչպէս նաեւ Հայաստանով եւ Հայոց լեզուով հետաքրքրուող չեխերը, սակայն, շարունակել են ասպարէզի վրայ ժամանակ առ ժամանակ յիշեցնել Հայ ժողովրդի մասին։

Պրահայում մնացած հայերից ոմանք շարունակել են զբաղուել իրենց գործերով, ոմանք մտել են պետական ծառայութեան՝ որպէս չեխական քաղաքացիներ։ Այս վերջինների մասին ՀՅԴն լուր է տարածել, թէ իբր «պետական գործի մէջ եղածները չեխ պետութեան հաշտյն, իբրեւ մատնիչ, Արեւելք դրկուած են։ Ծիծաղելի բան։ Չեխոսլովաքիա ի՞նչ շահ ունի, որ Պարսկաստանի մէջ մատնիչներ պահէ», - իրաւամբ հարց է տուել Նշան Մարտիրոսեանը⁴³։

Չեխիայում ծնուած առաջին հայորդիներից է տնտեսագիտութեան դոկտոր Անտոնին Տէր-Մանուէլեանցը, որը ծնուել է 1924ին, չեխական վելկա Մորժինա քաղաքում։ Նրա հայրը հայ էր, մայրը՝ չեխուհի։ Ուսանել է Պրահայի Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտում։ Ուսողութիւն եւ Արդի Վիճակագրութիւն է դասաւանդել Պրահայի Պոլիտեխնիկ եւ Կառավարման Ինստիտուտներում եւ Մեսէշուսէցի Համալսարանում։ Մշակել է տնտեսագիտական նոր մեթոդներ եւ համակարգեր։ Զեկուցումներով հանդէս է եկել Ֆրանսիայում, Անգլիայում, նաեւ՝ Խորհրդային Հայաստանում (1974-1975ին)։

Նմանապես հայ-չեխական ծագում է ունեցել պատմաբան Եան Շմերալը (1929-1990)՝ *Obrazovanie Chekhoslovackoy Respubliki v 1918 Godu* (Չեխո-Սլովակիայի Հանրապետութեան կրթութիւնը 1918 թուականին) ռուսերէն աշխատութեան հեղինակը։ Նա որդին է չեխական եւ միջագային բանուորական շարժման գործիչ, Չեխոսլովակիայի Համայնավար Կուսակցութեան հիմնադիրներից Բոհումիր Շմերալի (1880-1941) եւ Թիֆլիսեցի հայուհի Սոֆիա Արզումանյանի-Արզութեանի (1893-1971)⁴⁴։

1931ին Գեղամ Շողակաթ գրչանուամբ մի պրահաբնակ հայ Հայ Վաստակ ամսագրում տեղեկացրել է, որ Չեխոսլովակիայում բնակւում են 51 հայեր: Նրանցից 11ը եղել են պաշտօնեաներ պետական եւ մասնաւոր հաստատութիւններում, մէկը զբաղուել է արեւելեան քաղցրաւենիքի արտադրութեամբ եւ վաճառքով՝ առաջինը սկսած լինելով նման գործ Չեխոսլովակիայում, չորս հոգի զբաղուել են գորգերի նորոգութեամբ, մէկն էլ մի խաչմերուկի վրայ գիշերներն ուտեստեղէն է վաճառել: Մնացածները զբաղուել են գորգերի առեւտրով, աղիքագործութեամբ, արեւելեան ձեռագործներով եւն.⁴⁵:

1932ին տպագրուած Եւրոպայի հայ բնակիչների հասցէների տեղեկատուում Չեխոսլովակիայի հայերի մէջ յիշուած են հետեւեալ անունները՝ համապատասխան զբաղմունքով (եթէ զբաղմունքը նշուած չէ՝ հիմնականում ուսանողներ են).- Արթին Արսլանեան (գորգի գործարան), Նիկոլ Բադալեան, Ռուբէն Գուրգէնեան (երաժիշտ), Գարեգին Երէցեան, Յովհաննէս Հախնազարեան (չեխական թերթերի աշխատակից), Յարութիւն Ղարիպեան (հանգստապատառի վաճառական), Ճերմակեան, Գ. Մաղաքեան (գորգի գործարան), Դաւիթ Մելիք-Դադայեան (գիւղատնտես), Վահան Մինախորեան (քարտուղար), Վարդգէս Յակոբեան (երաժիշտ), Աղ. Պարիկեան (գորգի գործարան), Բաբկէն Ռաշմաճեան, Գեղամ Քէօսէեան⁴⁶: Ի դէպ, հաւանաբար վերոյիշեալ Արթին Արսլանեանի թոռնուհին է Պրահայում բնակուող օրիորդ Լուիզա Արսլանեանը, որը 1950ին աւարտել է տեղի առեւտրական վարժարանը՝ ճարտարապետի վկայագրով⁴⁷:

1935ին սփիւռքահայ մամուլում հրատարակուած հայերի թուաքանակի վերաբերեալ մի հաղորդագրութեան մէջ նշուած է, որ Հարաւսլաւիայում եւ Չեխոսլովակիայում միասին վերցուած բնակւում է 600 հայ⁴⁸: 1936ին Նշան Մարտիրոսեանը վկայել է. «Ոսկէ Փրակայի մէջ այսօր դեռ 25-30 հայ կայ: Բաւական հայեր ալ գաւառները կ'ապրին. Brno, Usti, Bratislava, Most եւ այլ քաղաքները»⁴⁹:

1935ին Պրահայում է հաստատուել բժիշկ Սարգիս Կրասիւնիկեանը: Բնիկ արցախեցի այս բժիշկն ուսանել է Բեռլինի Համալսարանում, գրել բժշկական գիտական ուսումնասիրութիւններ: Մահացել է 1950ին, Պրահայում⁵⁰:

Նոյն 1935ին չեխական մամուլն անդրադարձել է բուլղարաբնակ հայազգի գիտնական, տնտեսագէտ, համագործակցական շարժման ականաւոր գործիչ Վահան Տոտոմեանցի (1875-1957) ծննդեան 60ամեակին: Տոտոմեանցը բաւական ճանաչուած է եղել Չեխոսլովակիայի մտաւորականութեան շրջանում: Դեռեւս 1921ին Պրահայում լոյս են տեսել նրա Kooperativnaya Antologiya (Կօօպերացիայի տեսութիւն) եւ Istoriya Ekonomicheskikh I Sotsialnykh Ucheniy (Տնտեսական եւ ընկերային գիտութիւնների պատմութիւն) ռուսերէն աշխատութիւններ:

րը, նա մասնակցել է Պրահայում կայացած Սպառողական Համագործակցականի Համաժողովին: Վերջինի առաջաբանը գրել է Չեխոսլովակիայի նախագահ Մասարիկը⁵¹: Պարբերաբար աշխատակցել է Պրահայի Փրագէր Փրէս գերմանալեզու պարբերականին: Նա նաեւ անդամակցել է Սլաւոնագիտութեան Ուսումնասիրութեան Չեխական Ընկերութեանը: Տոտոմեանցի ծննդեան 60ամեակին առթիւ Պրահայի *Ջեմլեդելսկի Դրուժեստվի Լիստի* պարբերականը նրան նուիրուած յօդուած է հրատարակել, որտեղ նշուել է, որ մեծանուն տնտեսագէտի աշխատութիւնները թարգմանուած են 13 լեզուներէ:

Չեխահայերի համար ոգեւորութեան աղբիւր են եղել հայազգի արուեստագէտների հիւրախաղերը Պրահայում: 1920ականների սկզբին Չեխոսլովակիայի մայրաքաղաքում համերգերով հանդէս է եկել ծնունդով թիֆլիսեցի դաշնակահարուհի Մարգարիտա Միրիմանովան (Միրիմանեան): Փրագէր Փրէսը նրա մասին գրել է. «Երիտասարդ արուեստագիտուհի Մարգարիտ Միրիմանեան մէկն է դաշնակի ամենահամակրելի վարպետներէն, որոնց առիթ ունեցած ենք լսելու Պրագի մէջ»⁵²: 1926ին Պրահայում եւ Վիեննայում որպէս խորհրդային սիմֆոնիկ նուագախմբի ղեկավար հանդէս է եկել մէկ այլ թիֆլիսեցի երաժիշտ՝ յետագայում Հայաստանի երաժշտական կեանքի ականաւոր գործիչ Կոնստանդին Սարաջեւը (Սարաջեան), որն ունեցել է մեծ յաջողութիւն⁵³, ծանօթացել երաժիշտ Շեւչիկի հետ: Սարաջեւի համերգերի մասին մամուլում գովեստով է արձագանգել չեխ ականաւոր գիտնական, երաժշտագէտ, հանրային գործիչ Զդենէկ Նէյեդլին (1878-1962)⁵⁴: Երկու անգամ Պրահայում հիւրախաղերով հանդէս է եկել Նիւ Եորքի Մետրոպոլիտըն Օպերայի երգիչ Արման Թոքաթեանը՝ 1931ին եւ 1933ին: Իր ելոյթների ժամանակ Թոքաթեանը կատարել է նաեւ Կոմիտասի «Կռունկ»ը՝ մեծ խանդավառութիւն առաջացնելով դաշիճում գտնուող հայերի մէջ⁵⁵: 1933ին չեխահայերը հանդիպել եւ մեծարել են նաեւ Պրահայում ծնուած դրող Ֆրանց Վերֆէլին՝ վերջինիս *Մուսա Լեռան Քառասուն Օրը* վէպի լոյսընծայման առթիւ⁵⁶: 1934ին Չեխիայի ընդհանուր լուսանկարչական ցուցահանդէսում առաջին կարգի վկայականի է արժանացել դամասկոսցի լուսանկարիչ Արամ Էմիրխան Վարժապետեանը, որի արուեստը մինչ այդ գնահատուել է նաեւ Մադրիդում, Բուդապէշտում, Լիւցեռնում, Կրակովում եւ Ֆրանսիայի քաղաքներում⁵⁷:

Այս ժամանակաշրջանի սակաւաթիւ չեխ մտաւորականներ եւ արուեստագէտներ որոշակի հետաքրքրութիւն են ցուցաբերել հայ իրականութեան նկատմամբ: Պրահայի Համալսարանի պրոֆեսոր, արեւելագէտ, աստուածաբան Ալոիզ Մուզիլը (1868-1944) հանդէս է եկել հայ ժողովրդի պատմութեան վերաբերեալ ընդարձակ յօդուածով⁵⁸: Լեզուաբան պրոֆեսոր Վոկալյուսն զբաղուել է հայերէնով եւ անգիր է իմացել գրաբար «Հայր Մեր»ը:

Զեխ նկարիչ, պրոֆեսոր Ֆրանցիշէկ Պաւելկան (1894-1948) եղել է հայ ժողովրդի բարեկամ, հայ մանրանկարչութեան մեծ երկրպագու, որի ոճով էլ նա պատկերազարդել է չեխերէն տպագրուած *Հայկական Մաղկաքաղ* հատորի շապիկը: Նա ստեղծել է նաեւ հեթիթահայ մի տիպարի նկարը⁵⁹: 1933ին Փարիզում կայացած իր ցուցահանդէսում նա ներկայացրել է նաեւ մի եռզգաթցի հայի եւ երկու հայուհու դիմանկարներ: «Հայուհիներ»ից մէկը Զեխոսլովակիայի Կրթութեան Նախարարութիւնը գնել է 2000 կրոնով⁶⁰: Նշան Մարտիրոսեանի վկայութեամբ՝ Պաւելկայի պատկերած հայուհին գիւմրեցի է, ամուսնացած մի չեխ պաշտօնեայի հետ, մայր երկու որդիների, «որոնք իրենց ֆիզիքական տիպով «հայ օղլու հայ» են: Դժբախտաբար հայերէն չեն գիտեր»⁶¹:

Պրահայի պետական երաժշտանոցի ուսուցիչ Վիտերմանը Վիեննայի Մխիթարեանների մօտ ծանօթացել է հայ հոգեւոր երաժշտութեանը եւ բարձր գնահատել շարականները՝ կարծիք յայտնելով, որ բիւզանդական երաժշտութիւնը կրում է հայ եկեղեցական երաժշտութեան ազդեցութիւնը⁶²: Զեխ երաժշտական ազգագրագէտ, բանահիւսագէտ Լիւդվիկ Կուբան (1863-1956) եւ դաշնակահար Վ. Սայդլը հետաքրքրուել են հայ երաժշտութեամբ: Վերջինս իր համերգերում յաճախ կատարել է հայ երգահանների (Կոմիտաս, Սպենդիարեան, Մելիքեան, Սինանեան) ստեղծագործութիւններից: Իսկ Կուբան ուսումնասիրել է հնդկական եւ հայկական երաժշտութիւնը, որոնց հիման վրայ փորձել է կիսաձայն եւ քառաձայն նոր երաժշտական համակարգ կիրառել չեխական երաժշտութեան մէջ⁶³:

Պրահայի եւ Բռնոյի ռադիօկայանները 1936ին հաղորդել են Դերենիկ Դեմիրճեանի *Քաջ Նազար* թատերախաղը: Այն չեխերէն թարգմանել եւ ռադիօհաղորդման համար յարմարեցրել էր Ֆրանտիշէկ Պիշէկը, բեմադրութիւնն իրականացրել էր Եոթէֆ Բեզդիչէկը, իսկ արեւելեան ոգով երաժշտութեան հեղինակն էր Վիլհելմ Տաուսիկը՝ Բռնոյի ռադիօկայանի նուագախմբի ղեկավարը⁶⁴:

Հայաստանի, նրա գրականութեան, ճարտարապետութեան, երաժշտութեան մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ է պարունակում այս ժամանակաշրջանում հրատարակուած չեխական 30 հատորանոց *Ottův Slovník Naučný* (Օտտոյի գիտական հանրագիտարան) հանրագիտարանը եւ Տոմաշ Մասարիկի հանրագիտարանը՝ *Masarykův Slovník Naučný* (Մասարիկի գիտական հանրագիտարան):

1930ականների Զեխոսլովակիային որոշ չափով առնչուել է նաեւ ճարտարապետ Մանուէլ Կապուտիկեանը (1882-1939): Ծնունդով վանեցի եւ Մարսէյում բնակուած այդ ճարտարապետը 1933ին հայրենադարձուել է Խորհրդային Հայաստան կնոջ՝ չեխ նկարչուհի Աննա (Անիտա) Կապուտիկեանի (ծնեալ՝ Չապկովա) հետ: Թողած բարեկեցիկ կեանքը Ֆրանսիայում եւ կնոջ հայրենիքում՝ Մանուէլ Կապուտիկեանը հաս-

տատուել է ծանր պայմաններում գտնուող 1930ականների Երեւանում՝ ձգտելով օգտակար լինել հայրենիքին։ Այստեղ նրա նախագծով մի քանի շէնք է կառուցուել։ 1937ին Աննա Կապուտիկեանը, դստեր՝ երկամեայ Մոննա Լիզայի հետ վերադարձել է Պրահա՝ դարձեալ Երեւան վերադառնալու պայմանով։ Սակայն քաղաքական իրավիճակի փոփոխութեան պատճառով Աննա Կապուտիկեան-Չապկովան մնացել է Չեխոսլովակիայում եւ այլեւս չի տեսել ամուսնուն, որը դարձել է ստալինեան անհատի պաշտամունքի զոհ։ Ի լրումն այդ դժբախտութեան՝ 1942ին մահացել է եօթնամեայ Մոննա Լիզան։ Բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկեանի՝ հայ-չեխական ծագումով զարմուհու շիրիմն այսօր գտնուում է Չեխիայի Չիկո-Բուդէյովիցէ քաղաքում⁸⁵։

1940ԱԿԱՆՆԵՐ

Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին խորհրդային զօրքերի կազմում Չեխոսլովակիայի տարածքում յայտնուել են բազմաթիւ հայ զինուորականներ։ Նրանցից շատերը եղել են գերմանական համակենտրոնացման ճամբարներից փախածներ, որոնք միացել են դիմադրական շարժմանը⁸⁶։ Նրանցից յատկապէս յայտնի է Արտեմ Պետրոսեանի (1921-1949) անունը, որը 1944ին Եան Կոզլինայի անուան ջոկատի կազմում անկարգելաւոր է իջեցուել Չեխոսլովակիայում եւ որպէս ջոկատի հրամանատարի տեղակալ գործել մինչեւ պատերազմի վերջը։ Նա պարգեւատրուել է Չեխոսլովակիայի Զինուորական Խաչ շքանշանով։ Յետագայում Արտեմ Պետրոսեանի մասին Հայաստանում նկարահանուել է «Բարեւ, Արտեմ (Մորաւիայի Արծիւը)» վաւերագրական շարժանկարը (1964, բեմադրիչ՝ Գրիգոր Մելիք-Աւագեան)։

Ինչ վերաբերում է Չեխիայում հաստատուած հայերին, ապա նրանցից եօթ կորուստ է եղել Բ. Աշխարհամարտի ժամանակ։ Կովկասահայ Մեսրոպ Սիմոնեանն ուղարկուել է համակենտրոնացման ճամբար եւ գնդակահարուել 1945ի Մայիսի 8ին։ Ողբերգական պատահարի զոհ է դարձել Նշան Մարտիրոսեանի մանկահասակ դուստրը, որին 1946ի ամռանը սպանել են չեխերը՝ գերմանուհի կարծելով⁸⁷։

1948ին Ֆրանսիայում ստեղծուած Թրքական Հայաստանի Դատի Պաշտպան Յանձնախումբը պատուիրակութիւն է ուղարկել Չեխոսլովակիա՝ Յանձնախմբի քարտուղար Մ. Մուրատեանի ղեկավարութեամբ, ներկայացնելու հայ ազգային մշակոյթը եւ պահանջատիրութիւնը թուրքական գրաւեալ հողերի առնչութեամբ։ Այդ առթիւ յանձնախմբի նախագահ Արշակ Զօպանեանը շնորհակալական նամակ է յղել Չեխոսլովակիայի Տեղեկատուութեան Նախարարութեանը⁸⁸։ Նոյն՝ 1948ին հայերը հրաւիրուել են մասնակցելու Պրահայի Համալսարանի 600ամեակի հանդիսութեանը⁸⁹։ Սակայն նոյն 1948ին Չեխոսլովակիայում հաստատուել են սոցիալիստական կարգեր։ Ստալինեան վարչա-

կարգի ամենատես աչքից չեն վրիպել այնտեղ հիմնաւորուած հատուկ ենտ դաշնակցական գործիչները, որոնց ձերբակալել եւ աքսորել են Սիրիոյ։ Ինչպէս վկայել է ժամանակին Պրահայում ուսանած դերասան Մանուէլ Մարութեանը, Չեխոսլովակիայում մնացած մի քանի նախկին ուսանող հայեր յետագայում տխուր ճակատագիր են ունեցել։ Որպէս ՀՅԴ անդամներ կամ համակիրներ՝ սոցիալիստական կարգերի օրօք նրանք ձերբակալուել են եւ աքսորուել կամ գնդակահարուել։

«Պատերազմ...

Չեխոսլովաքիան կարմիր պատմութեան է հազնում։

Խորհրդային Չեխոսլովաքիա...

Մեր մի քանի տղաներ, որոնք մնացել էին այնտեղ, նրանց ձերբակալում են ու տանում... ո՞ր տարան, ի՞նչ եղան՝ անյայտ մնաց...։

Ափսոս էին»⁷⁰։

Այն, որ ի թիւս միւս սփռւող քահայերի, չեխարնակ հայերը եւս եղել են Խորհրդային Հայաստանի հետաքրքրութիւնների չլջանում, վկայում է 1946ին Արտասահմանեան Երկրների Հետ Մշակութային Կապերի Հայկական Միութեան կազմած հայկական գաղթավայրերի վերաբերեալ մի փաստաթուղթ, որտեղ մասնաւորապէս նշուած է. «Չեխոսլովակիայում (Պրագայում) ապրող հայերի թիւը շատ չնչին է - մօտաւորապէս 200-300 հոգի, որոնք մեծ մասամբ զբաղւում են առետրով, չնչին քանակութիւն է կազմում հայ ուսանողութիւնը։ Չեխոսլովակիայի հայերը չեն ունեցել թէկուզ աննշան ազգային կեանք եւ այդ պատճառով ենթակայ են եղել ապագայնացման վտանգին։ Այժմ այդ հայերի վիճակն ու կացութիւնը մնում է չլուսաբանուած»⁷¹։

1948ի վկայութեամբ, Պրահայի հայերից «ոչ ի՞նչ կայ այնտեղ, ոչ էլ նոր, կամ գրեթէ չկայ։ Վանեցի Տիգրան Սահակեանի՝ ժամանակին հիմնած Բարեգործական Միութիւնն էլ անգոյ եւ անգործ է։ Հները բոլորն էլ մահացան։ Նրանցից մնում են իրենց չեխոսի այրիները՝ նստած իրենց հարստութիւնների վրայ։ Մէկը նոյնիսկ կտակ է արել իր չեխ կնոջը, որպէսզի Հայաստանի մէջ երկու գիւղ կառուցանի։ Կիմը ոչ իսկ մի գիւղ կառուցանելու մասին է մտածում»⁷²։ Նոյն հեղինակը Պրահայում մնացած հայ ընտանիքներից յիշում է Նշան Մարտիրոսեանի, Էլկինբեան, Կիւլեսէրեան ընտանիքները, հինգ խառնամուսնութեամբ ընտանիք եւ երկու ամուրի։ Նշուածներից Մարտիրոսեանի, ինչպէս նաեւ Ռաշմաճեանի ընտանիքը մնացել եւ սերունդներ է տուել Չեխոսլովակիայում՝ ամուսնութիւններ կնքելով չեխերի հետ եւ արագ ձուլուելով...

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Սոյն ուսումնասիրութեամբ փորձեցինք ի մի բերել հիմնականում հայ մամուլում ցրուած փաստերը 1900-1940ականների Չեխոսլովակիայի հայ բնակիչների մասին եղած նիւթերի մի զգալի մասի հիմամբ։

Փորձեցինք տալ հայ գաղթականութեան պատմութեան մի անծանօթ մնացած հատուածի պատկերը, որի արդիւնքում բացայայտուեմ է եւրոպայում հայ տարրի առկայութեան եւ յատկապէս Ի. դարի եւրոպահայութեան պատմութեան մի անծանօթ երեսը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այլապէս հայ Սփիւռք Հանրագիտարանի «Չեխիա» բաժնում գտնէ համառօտակի կը ներկայացուէին հայ-չեխական պատմական առնչութիւնները (Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ, 2003, էջ 434-435): Այնտեղ միայն յիշատակուել է Ժ. դարում Պրահայի առաջին սրճարանատէր դամասկահայ Գէորգի անունը:
- ² Չեխ հայագիտուհի Լիւդմիլա Մոտալովայի առնչութեամբ հայ հեղինակը նկատել է. «Չեխոստիպակայում հայկական գաղթօջախ չկայ: Եւ չի եղել: Չգիտես ինչու՝ հայերը շրջանցել են այդ երկիրը: ...Հայ ընտանիքների քիւր այստեղ մատների վրայ կարելի է հաշուել: Այսուհանդերձ, մերօրեայ Չեխոստիպակայան բոլոր այդ երկրների կողքին զարմանալի հարազատ, միայն իրեն վերապահող ջերմութիւն է ձեռք բերել հայերի համար... Թերեւս «մեղադրը» բանաստեղծական պատկեր մէջբերելով, «փխրուն սրտով Աստուծոյ մի արարածի» գոյութիւնն էր այնտեղ, որ իր երկրի ու ժողովրդի ազնիւ ու վեհ ձգտումների կերպարանքն էր առել եւ մեզ համար դարձել խորհրդանշան անձնագոհութեան ու նուիրումի, նաեւ՝ ուժի ու մաքառման» (Գրացիա Բաղդասարեան, Յաւերթ Ներկայ Բացական, Երեւան, «Ասողիկ», 2006, էջ 13):
- ³ Յակոբ Ասատրեան, «Իրփի Բիւզկայի Անտիպ Գիրքը Հայկական Մշակոյթի Մասին», Օրեր, 2000, թ. 9-10, էջ 40: Գրքից մէկ հատուած լոյս է տեսել Պրահայի Օրեր ամսագրում, որից էլ տեղեկանում ենք, որ այդ հատուկենտ աղբրաներն էլ, սկսուած տակաւին Ժ. դարից, չափազանց ուշագրաւ են եւ նոր լոյս են սփռում Եւրոպայի այդ մի անկիւնում հայկական ներկայութեան վրայ (տե՛ս՝ «Մինչեւ 18-րդ Դարը», Օրեր, նոյն տեղում, էջ 40-41, Թարգմանիչ՝ Իռա Արշակեան): Այս թեմայով մի քանի այլ վկայութիւններ էլ տե՛ս՝ Յակոբ Ասատրեան, Արծուի Բախչինեան, «Չեխահայ Ամենահին Ընտանիքը. Պատմում է Կինօսցենարիստ Հայկ Մարտիրոսեանը», Օրեր, 1999, թ. 1, էջ 10:
- ⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Մ. Հ. Մխիթարեան, «Չեխ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Արտացոլումը Հայ Մամուլի էջերում», Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 1966, թ. 9, էջ 99-103:
- ⁵ «Չկայ Պատիւ Ազգ Մը Որ Հայաստանէն Աւելի...», Ժակատամարտ, 10.01.1919:
- ⁶ «Լեհ Եւ Չեխ Սլաւներու Հողային Համաձայնութիւնը», Ժակատամարտ, 3.02.1919:
- ⁷ Գալիկեանի թոռան՝ Հայկ Մարտիրոսեանի վկայութեամբ, իրեն այցելած ճապոնացի յայտնի լրագրողուհի Մասումի Մուրակին տեղեկացրել է, որ կոմս Քուդենհով-Կալերզին եւ Պապիկ Գալիկեանը եղել են առաջին եւրոպացիները, որոնց հետ ճապոնուհիներ են ամուսնացել: Այդ մասին նոյնիսկ առանձին գիրք է հրատարակուել (Ասատրեան, Բախչինեան, «Չեխահայ Ամենահին Ընտանիքը»): Հայնրիխ Ֆոն Քուդենհով-Կալերզին ամուսնացել է Տոկիոյում բնակուող հնավաճառի դուստր Միցուկօ Աօյամայի հետ:
- ⁸ Յակոբ Վարդիվառեան, Հանդիպումներ, 4, Գաղութները Իրենց Հայութեամբ, Հրատ. Թեքէեան Մշակութային Միութեան, «Մայրենի» Հրատ., Նիւ Ճրքի, էջ 476:
- ⁹ Նրա մասին տե՛ս՝ Լ. Ա. Բարսեղեան, «Նշան Մարտիրոսեան (Մահախօսական)», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 1966, թ. 4, էջ 301-302:
- ¹⁰ 1936ին Հրոզնին Հայաստանի Լուսաւորութեան Բաժանմունքի հրաւերով այցելել է Երեւան, հանդէս եկել խեթական մշակոյթի վերաբերեալ երկու դասախօսութիւն-

ներով («Փրոֆ. Գրոզնի Երեւանի Մէջ», *Հայրենիք*, 8.01.1937, եւ՝ «Փրոֆ. Գրոզնի Երեւանի Մէջ», նոյն՝ 4.02.1937): Վերադառնալով Պրահա՝ 1937ի Յունուարի 30ին արեւելագիտական համաժողովում Հրոզնին հանդէս է եկել իր հայաստանեան ուղեւորութեան վերաբերեալ գեկուցմամբ, դրուատել Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանը, որը հասցրել է կարճ ժամանակամիջոցում մեծ թուով հեռութիւններ հաւաքել («Բրոֆ. Հրոզնիի Տպաւորութիւնները», *Ազատ Միտք*, 6.03.1937): Հրոզնին երկրորդ անգամ Հայաստան այցելել է 1958ին՝ հայազէտ Եղիշկայի հետ, մասնակցել Ծիրվանգազէի ծննդեան 100ամեակի հանդիսութեանը, ելոյթ ունեցել հայերէն:

- ¹¹ Այս հայազիտական ամբիոնի արդիւնաւէտ գործունէութեան շնորհիւ է, որ յետագայ տասնամեակներին ասպարէզ են իջել տարբեր սերունդների չեխ հայազէտներ՝ Լիւդմիլա Մոտալովան, Վաղլա Չեռնին, Լադիսլաւ Կրժեհլան, Կամիլ Խորոակը, մեր օրերում՝ Պետրա Կոհոտակովան, որոնք այս կամ այն չափով Հայաստանի գրականութիւնը եւ մշակոյթը ներկայացրել են չեխերին: Չեխ հայազէտների մասին տե՛ս՝ «Զրոյցը Շարունակում են Չեխ Թարգմանիչները», *Գարուն*, 1982, թ. 12, էջ 16-17:

- ¹² Հեթիգահայ, «Չեխոստովաքեան Գիտական Առաջին Արշաւանքը Դէպի Արեւելք», *Ճակատամարտ*, 4-8, 10-11.09.1924:

- ¹³ Նշան Մարտիրոսեանի եւ նրա տիկնոջ՝ Արուսեակ Մարտիրոսեանի (1907-1997) զաւակը՝ Հայկը (ծն. 1936, Պրահա), հանդէս է եկել որպէս շարժանկարիչ, բեմագրող եւ թարգմանիչ: Ուսանել է ծննդավայրի լեզուաբանական դպրոցում եւ Գեղարուեստի ինստիտուտում: Նա եւս հօր պէս որոշ ժամանակ աշխատակցել է հայ մամուլին՝ Չեխիայի մասին նիւթերով (Հայկ Մարտիրոսեան, «Հայկական Լուրեր Փրակայէն», *Զարթօնք*, 7.09.1965): Աշխատել է Պրահայի հեռատեսիլում, նկարահանել «Ֆուգա Սիւ Դաշնամուրի վրայ» (1965), «Սլաւոնական Բերդաքաղաքը» (չորս մասանոց) շարժանկարները: Գրել է կինօրէնագրեր, յօդուածներ չեխական կինոյի մասին, կատարել թարգմանութիւններ հայերէնից չեխերէն եւ հակառակը: Բազմիցս եղել է Հայաստանում: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս մեր՝ Հայերի Համաշխարհային Կինոյում գրքում (Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2004, էջ 493-494):

- ¹⁴ Տե՛ս, օրինակ՝ Նշան Մարտիրոսեան, «Երգի Մը Հարիւրամեակը», *Արեւելք*, 18.11.1934, որ ներկայացնում է Եոզէֆ Կաէտան «Տիլի, Ո՛ւր է Հայրենիքն Իմ» ("Kde Domov Můj") մեծ ժողովրդականութիւն վայելած չեխական երգի հայերէն թարգմանութիւնը:

- ¹⁵ Տե՛ս նրա յօդուածները՝ «Հոմերոսի «Իլիական» Եւ «Ոդիսական» Վիպերգութիւնների Հայերէն Թարգմանութեան Առթիւ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1958, թ. 2-3, էջ 403. նաեւ՝ «Պրպաւումներ Փոքրասիական Անուններու Մասին», նոյն, 1961, թ. 3-4, էջ 82-107. նաեւ՝ «Նպաստ Մը Հէթ Եւ Հայ Բառաքնութեան», նոյն, 1972, թ. 2, էջ 163-186: Վերջին այս յօդուածը յետագայում Խաչիկ Թէօդէօյեանի անգլերէն թարգմանութեամբ լոյս է տեսել ամերիկահայ Armenian Review-ում (Nishan Mardirosyan, "A Contribution to Hittite and Armenian Word-Studies", *The Armenian Review*, vol. 30, no 4 (120), Winter, 1977-1978, էջ 361-388):

- ¹⁶ Այսպէս, ԺԹ. դարի վերջին արեւելահայ գրական-հասարակական ականաւոր գործիչ իշխանուհի Մարիամ Թումանեանը բուժուել է Զրանցինսկաղ (չեխական անուանումով՝ Զրանտիշկովի Լազնէ) քաղաքում, որը յայտնի էր որպէս կանանց հիւանդութիւնների եւ արեան շրջանառութեան խախտումների բուժավայր (Մարիամ Թումանեան, *Իմ Համառօտ Կենսագրութիւնը Եւ Իմ Յիշգրութիւնները*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2003, էջ 70): Ի դէպ, ԺԹ. դարի վերջին Երեւանում գործած Խաչատուր Գիլանեանցի լիմոնադի գործարանը, ի թիւս ապրերը հանքային եւ բուժիչ ջրերի, արտադրել է նաեւ կարլսբադեան (Կարլովի Վարիի, Չեխոստովակիայի առողջարան) ջրեր: Իսկ Գիլանեանցի արտադրած մրգահիւթերը

- 1898ին Պրահայում կազմակերպուած արդիւնաբերական ցուցահանդէսում արժանացել են ոսկէ մեդալի (Մարիէտա Գասպարեան, «Երեւանի Դասական Արական Գիմնազիան Աստաֆեան Փողոցում», Panorama.am, 1-8.03.2008):
- ¹⁷ Փրակացի, «Օթոգար Շեւիք Հիացող Մըն էր Հայ Երաժշտութեան Եւ Կոմիտասի», *Արեւելք*, 29.01.1934:
- ¹⁸ Artemius, «Թատրոն Եւ Երաժշտութիւն», *Մշակ*, 17.02.1908:
- ¹⁹ Աւ. Իսահակեան, «Դաւիթ Դաւթեան», *Հորիզոն*, 1.05.1911:
- ²⁰ «Հ. Կիւտէնեանի Կոնցերտը», *Վտակ*, 1.04.1908. Նաեւ՝ Անահիտ Յիւլիկեան, *Հայկական Ազնոյնային Արուեստը*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1977, էջ 134:
- ²¹ *Մշակ*, 28.01.1906:
- ²² Հայկ Դեմոյեան, *Հայկական Սպորտը Եւ Մարմնակրթութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում*, Երեւան, Հրատ. Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2009, էջ 30-31:
- ²³ Հաւանաբար այս վաճառատնից է եղել այն հայկական գորգը, որ պատկանել է չեխ յայտնի նկարիչ Եոզէֆ Լադային (1887-1957): Գրականութեան մէջ յիշուած է, որ երբ Լադան ծանր հիւանդացել է, նրան խնամել է իր մտերիմ բարեկամ, գրող Եարոսլաւ Հաշէկը, որը քնել է յատակին՝ վրան գցելով սեփական վերարկուն, «խսկ բարձի տեղ օգտագործում էր հայկական այն գորգը, որ Լադային էին տուել ինչ-որ նկարի դիմաց» (Եարոսլաւ Հաշէկ, *Երգիծանքի Եւ Հումորի Այբբենարան*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1983, էջ 144):
- ²⁴ Եր. Հայկազն, «Հայ Կեանքը Փրակայի Մէջ», *Հայրենիք*, 1.01.1924:
- ²⁵ Փրակացի, «Հայ Եւ Չեխ Հնագոյն Եւ Նորագոյն Յարաբերութեանց Մասին», *Արեւելք*, 22-23.05.1933: Անշուշտ, սխալուել է երգահան Սիրվարդ Գարամանուկը՝ Բուդապէսի հայկական ակումբի մասին գրելով, թէ՛ «Հայկական ակումբը Փրակէն եկող գաղթականներ հիմներ էին տասնեակ տարիներ առաջ: Իսկ Փրակի հայերը հարիւրաւոր տարիներ առաջ Անի քաղաքի կործանումի ժամանակէն գաղթողներ էին» (Արաքսի Սարեան, *Երաժշտութեամբ Խմաստաւորուած Կեանք. Սիրվարդ Գարամանուկի Կեանքն Ու Մտեղծագործութիւնը*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2007, էջ 103-104): Պրահայի հայերին նա հաւանաբար շփոթել է Բուխարեստի հայերի հետ:
- ²⁶ Այսպէս, Պրահայում է հաստատուել (եւ այնտեղ մահացել) ռուս-հայկական ծագումով գրող, Թիֆլիսում ծնուած, 250 հատոր գրքի հեղինակ, բանաւոր եւ գրաւոր հայերէնին տիրապետած Վասիլի Նեմիրովիչ-Դանչենկոն (1844-1936), որը սերտօրէն կապուած է եղել հայ կեանքին ոչ միայն զգացումներով, այլեւ գրական գործերով (Լ. Նուգարեանց, «Վլադիմիր Նեմիրովիչ-Դանչենկոյ (90-ամեակի Առթիւ)», *Յուսարբեր*, 19.01.1931): «Մօրը Հայտիի մը ըլլալը պարծանքով կը յիշէր ան: Բանի մը տարի առաջ, երբ ռուս տարագիրները կը տօնէին իր գրական գործունէութեան 75ամեակը, Ն. Դանչենկո խորին յուզումով յիշեց իր հայկական ներշնչումները եւ պարբերաբար բանաստեղծութիւններ կը դրկէր «Յուսարբեր»ի» («Նեմիրովիչ Դանչենկոյի» (sic) *Մահը*, *Արաք*, 1-10.1936): Նեմիրովիչ-Դանչենկոյի՝ Հայաստանին նուիրուած բանաստեղծութիւններից տե՛ս՝ «Հայաստան», «Կարնոյ Մօտ», *Յուսարբեր*, 6.07.1935: Նաեւ՝ «Հայրենիքիս» (Թարգմանիչներ՝ Նիկոլ Աղբալեան, Մուշեղ Իշխան), *Հայրենիք*, 4.03.1936:
- ²⁷ Ye. P. Serapionova, "Rossiyskie Emigranty V Chekhoslovakii V Mejvoennye Gody" (Ռուս տարագիրները Չեխոսլովակիայում ընդպառեբազմեան տարիներին), *Voprosy Istorii* (Պատմութեան Հարցեր), 1997, թիւ 5, էջ 128:
- ²⁸ Նոյն:

²⁹ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. III, University of California Press, 1996, էջ 390.

³⁰ «Գաղութներ», *Ճակատամարտ*, 16.08.1919:

³¹ «Հայանպաստ Շարժումը Չեխո-Սլովաքիոյ Մէջ», *Մարմարա*, 24.02.1925:

³² Եր. Քոլեան, «Հայասիրական Շարժումը Չեխո-Սլովաքիոյ Մէջ», *Ճակատամարտ*, 4.05.1923: Ի դէպ, Պրահայի Համալսարանի արեւելեան լեզուների ուսուցիչ պրոֆեսոր Միւրիլը մի անգամ Փրագէր Փրէշում գրել է, որ իբր ինքն Արաբիայում տասնեակ հազարաւոր հայեր է փրկել ջարդերից, սակայն ոչ մէկն իրեն շնորհակալութիւն չի յայտնել: Այս գրութեան դէմ Քոլեանը հանդէս է եկել պատասխանով. թէ եւ նրանց նամակը չի հրատարակուել, սակայն պրոֆեսորը դադարեցրել է իր հրատարակութիւնները եւ չքմեղացել, թէ հայերի սիրոյն է գրել այդ յօդուածը (նոյն տեղում):

³³ Տօթթ. Ն. Ա. Մարտիրոսեան, «Հայաստան եւ Չեխաստան», *Ճակատամարտ*, 25.07.1920:

³⁴ Ջէյմս Գրինֆիլդ (Greenfield) (17.03.1873, Թաւրիզ- 1939, Թեհրան), արեւելագէտ, հայ ազգային գործիչ: Հայրը եղել է Գերմանիայում ծնուած եւ Անգլիայում մեծացած առեւտրական Իսահակ Գրինֆիլդը, մայրը՝ Հոլիսիմէ Բեշկեանը: Ուսանել է Գիւթրսլոնի (Գերմանիա) երկրորդական վարժարանում, ապա Լայպցիգի Համալսարանում: Տիրապետել է գերմաներէն, հայերէն, պարսկերէն, քրդերէն, թուրքերէն լեզուներին: 1892ին որպէս թարգմանիչ ճամփորդել է Իրանում: Աշխատակցել է *Լոքալ Անգլիզէր* գերմանական թերթին: Բեռլինում հրատարակուել են նրա «Պարսկաստանի առեւտրական իրաւունքը», «Պարսկաստան», «Պարսկաստանի պետական կարգը» աշխատութիւնները: Աստուածաշնչից հատուածներ է թարգմանել քրդերէն: Եղել է Բեռլինի Գերմանա-հայկական Ընկերութեան փոխնախագահը, 1914ին լոյս է ընծայել այդ միութեան «Մեսրոպ» երկլեզու պարբերաթերթը, 1920ին նշանակուել Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան Գերմանիայում եւ հարեւան երկրներում, 1923ին՝ բեռլինահայ գաղութի վարչութեան նախագահ:

³⁵ Եռաննէս Լեփսիուս (Lepsius, 1858-1926), գերմանացի հասարակական գործիչ, հոգեւորական, աստուածաբանութեան դոկտոր, արեւելագէտ, յայտնի իր Հայանպաստ գործունէութեամբ:

³⁶ Լուիջի Լուձատտի (Luzzatti, 1841-1927), իտալացի քաղաքական գործիչ, 1910-1911՝ Իտալիայի վարչապետ, հանդէս է եկել Հայանպաստ գործունէութեամբ:

³⁷ Օգիւստ Գովէն (Gauvain, 1861-1931), ֆրանսիացի լրագրող, դիւանագէտ: Այլ հեղինակների հետ գիրք է հրատարակել Հայաստանի ֆրանսիացի գրող Պիէռ Լոթիի դէմ (*Réponses à Pierre Loti, ami des massacreurs: articles d'Auguste Gauvain, Camille Mauclair, Herbert Adams Gibbons, F. Jean Desthieux, etc.; correspondances et documents officiels*, Imp. H. Turabian, 1919):

³⁸ Քոլեան (sic), «Հայասիրական Շարժումը Չեխո-Սլովաքիոյ մէջ»:

³⁹ Նոյն:

⁴⁰ Karel Hansa, *Hrůzy Východu*, 1923, Beroun:

⁴¹ «Հայանպաստ Շարժումը Չեխո-Սլովաքիոյ մէջ»:

⁴² Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2008, թիւ 1, էջ 133-148:

⁴³ Փրակացի, «Չեխոսլովաքիոյ Հանրապետութեան Տարեդարձին Առթիւ», *Արեւելք*, 28.10.1933:

- ⁴⁴ Մոֆիա Շմերայր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին կռուել է հայկական կամաւորական բանակում թուրքերի դէմ, մասնակցել նաեւ Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիւներին եւ Երկրորդ Աշխարհամարտին: Չեխիայում նպաստել է ժամանակակից ռուս զրականութեան ճանաչմանը, իսկ 1957ին Մոսկուայում նրա թարգմանութեամբ հրատարակուել է չեխական կինօքսիմագրերի ժողովածու:
- ⁴⁵ «Հայերը Չեխոսլովաքիոյ Մէջ», *Հայրենիք*, 7.02.1932:
- ⁴⁶ Ամէնուն Հասցէն, 1932, կազմեց Լ. Մօզեան, Փարիզ, Հրատարակութիւն «Արփի» գրատան, էջ 233:
- ⁴⁷ «Հայ Կեանքը Փրակայի Մէջ», *Հայրենիք*, 19.09.1950: Խտալահայ Սուրէն Մովսիսեանը, կարգալով մեր յօդուածը Չեխիայի հայերի մասին, մեզ գրած մի նամակում նշել է. «Փրակայի առաջին հայերու շարքին յիշուած Արսլանեանը հաւանաբար հայ յաջորդներ ունեցած պիտի ըլլայ, որովհետեւ ասկէ երեսուն-քառասուն տարի առաջ Վենետիկ եկաւ եւ մեզի հանդիպեցաւ Արսլանեան ազգամուտով Փրակայէն հայ մը, մօտաւորապէս 35-40 տարեկան, որ լաւ հայախօս էր. թէն, եթէ լաւ կը յիշեմ, իրենց ընտանիքը բնիկ Եոզդատցի էր, ուր հայերը թրքախօս էին» (անձնական էլեկտրոնային նամակ, 8.09.2011):
- ⁴⁸ «Արտասահմանի Եւ Հայաստանի Հայերի Թիւը», *Արփի*, 7.03.1935:
- ⁴⁹ Տօքթ. Նշան Մարտիրոսեան, «Փրակայի Հայ Ուսանողները», *Ազատ Միտք*, 31.10.1936:
- ⁵⁰ «Հայ Կեանքը Փրակայի Մէջ», *Հայրենիք*, 19.09.1950:
- ⁵¹ «Օտար Մամուլի Գնահատանքը Փրօֆ. Վ. Տոտոմեանցի Մասին», *Արեւելք*, 26.02.1935:
- ⁵² Տ. Սեան, «Դաշնակահարուհի Մարգարիտ Միրիմանեան», *Հայրենիք*, 28.07.1927:
- ⁵³ «Հայ Արուեստագէտ Մը», *Հայրենիք*, 21.09.1933:
- ⁵⁴ Նեեղլի (sic) Ջոնէկ, *Հայ Սովետական Հանրագիտարան*, Հատոր 8, Երեւան, 1982, էջ 214:
- ⁵⁵ Փրակացի, «Արման Թոգաթեանի Յաղթանակը Փրակայի Մէջ», *Արեւելք*, 21.05.1933. նաեւ՝ Գեղամ Շողակաթ, «Փրական Կը Փառաբանէ Հայ Երգիչ Մը Որ Ունի Միջոգային Կարողութիւն», *Ժառաջ*, 23.05.1933:
- ⁵⁶ Գեղամ Շողակաթ, «Ֆրանց Վերֆլ (sic) «Մուսա Լեռան Քառասուն Օրերուն Հեղինակը Փրակայի Մէջ», *Ժառաջ*, 29.11.1933: Աւելորդ չէ նշել, որ տարիներ անց Չեխիայում պիտի ստեղծուէր «Մուսա Լեռան 40 Օրը» օպերա (կոմպոզիտոր՝ Եոզէֆ Մատէյ): Այս օպերայի՝ երեւանեան մասնակի համերգային կատարման մասին տե՛ս՝ Դանիէլ Երաժիշտ, «Մուսա Լեռան 40 Օրը» Օպերան», *Գեղարուեստ*, Երեւան, 1993:
- ⁵⁷ «Հայ Արուեստագէտ Մը Կը Գնահատուի», *Արեւելք*, 7.02.1933:
- ⁵⁸ «Չեխ Գիտնականի Մը Գնահատումը Հայ Ժողովրդի Մասին», *Թարգմ. Ն. Մարտիրոսեան*, *Ժառաջ*, 4.03.1922:
- ⁵⁹ «Չեխ Մեծ Արուեստագէտ Մը, Փրոֆ. Ֆրանցիշէք Փեվէլքա (Pavelka)», *Անահիտ*, 1932, Երկու-Հոկտեմբեր, էջ 133-139:
- ⁶⁰ Տօքթ. Նշան Մարտիրոսեան, Փրակացի, «Փրակայի Չեխ Ազգ. Թատրոնը Եւ Հայ Արուեստագէտները», *Արեւելք*, 30.11.1933:
- ⁶¹ Տօքթ. Նշան Մարտիրոսեան, «Չեխական Նկարչական Արուեստը. Ֆրանցիշէք Փեվէլքա», *Ազատ Միտք*, 16.01.1937:
- ⁶² «Հայկական Երաժշտութիւնը», *Հայրենիք*, 5.06.1930. նաեւ՝ «Հայկական Երաժշտութիւնը», *Կեանք Եւ Արուեստ*, Փարիզ, 1931, էջ 120:
- ⁶³ Տօքթ. Նշան Մարտիրոսեան, «Չեխոսլովաքիոյ Մշակութային Ու Տնտեսական Յարաբերութիւնները Հայերու Եւ Արեւելքի Հետ», *Ազատ Միտք*, 5.09.1936:
- ⁶⁴ «Քաջ Նազար»ը Չեխո-Սլովակիայում», *Խորհրդային Արուեստ*, 1.06.1936:
- ⁶⁵ Էմմա Յարութիւնեան, *Ժարտարապետ Մանուէլ Կապուտիկեանի Ողբասկանը*, Երեւան, «Մուղնի» Հրատ., 2005:

- ⁶⁶ Չեխոսլովակիայում մարտնչած Հայ պարտիզանների մասին տե՛ս՝ Միքայէլ Յակոբ-եան, Աստղերը Չեն Ընկնում, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1970:
- ⁶⁷ Անցորդ, «Պրագայի Հայ Գաղութը», Այբ, 10.02.1948:
- ⁶⁸ Արշակ Զօպանեան, «Նամակ Չեխոսլովաքիայի Մէկ Մինիստրին», Հրաբեր, 6.04.1948:
- ⁶⁹ Թղթակից, «Չեխիոյ Հայերը Պիտի Մասնակցին Փրակայի Համալսարանին 600-Ամեակի Հանդէսին», Ժողովուրդ, 12.02.1948:
- ⁷⁰ Մանուէլ Մարութեան, Բեմական Ընկերներա, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1986, էջ 132:
- ⁷¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Փոնդ 709, ցուցակ 3, գործ 178, թ. 26:
- ⁷² Անցորդ, «Պրագայի»:

ARMENIANS IN CZECHOSLOVAKIA FROM 1900 TO THE 1940S (Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN
artsvi@yahoo.com

In the article historical facts are summed up painting a broad picture of the Armenian presence in the Czechoslovak Republic during the period from 1900 to the 1940s.

Although Armenian communities existed in Eastern European countries, it seems Armenian immigrants had for centuries 'missed' Czechoslovakia. However, Western Armenian immigrants settled there at the beginning of the 20th century, particularly in the capital, Prague. More came during WWI. In the 1920s more than fifty Armenian students attended Prague University, but soon most of them left the country. The remaining Armenians, a dozen or so, could not form a stable community, and some were exiled to Siberia after Czechoslovakia became a Socialistic Republic.

Several cultural ties between the Armenians and Czechs dating from this period are also revealed in the article.